

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ג

עורכים:

יחיאל זלינגר • אורי ישי

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשע"ט (2019)

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמה
9	רועי פורת, דוד עמית, עמוס פרומקין, מיקה אולמן ובוועז לנגפורד
33	מערות ואדי חריטון - נחל תקוע רפאל לואיס ושמעון גיבסון
47	לחשוב מחוץ לקופסה: חלקות קופסה, ספלולים, טרסות וראשית הבוסתנאות בהרי יהודה דניאל עין-מור, בנימין סטורצ'ן, דנית לוי ואנט לנדס-נגר
73	חידושים בתמונה היישובית לאורך הדרך אמאוס- קריית יערים-ירושלים רחל בר נתן ואורית פלג-ברקת
93	פאר מלכים: ארמונות החורף ביריחו והשושלת החשמונאית אשר גרוסברג
135	מקוואות הרודיון עזריאל יחזקאל, בנימין טרופר, בוועז לנגפורד, רועי פורת ועמוס פרומקין
153	מערכת המים הקדומה בעין פעור יוחנן בן יעקב
181	"שאלת הבחורה": שורשיו של אתוס החברה המשותפת והצנועה בקבוצת אברהם ובכפר עציון שוקי שריר
203	תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה בוחן בנימין טרופר
227	דילמות הלכתיות במצור על גוש עציון במלחמת העצמאות יוסי שפנייר
	בית המרגוע במשואות יצחק בשנים תש"ו-תש"ז (1946-1947): היבטים תרבותיים וחברתיים

239	התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948-1951	נדב פרנקל
265	חידושים בשדה הקרסט של אגן עפרה: שדה הקרסט המוכלל הדרומי בלבנט	בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, אליהו ולדמן, שמש יערן, ולדמיר בוסלוב ויורי ליסוביץ'
281	האב ארנסט שמיץ: כוהן דת וזואולוג בארץ הקודש	יוסי לשם, חיים גורן וחנה עמית
293	קיננון, תנועה ונדידה של עופות דורסים גדולים בשפלת יהודה	גלעד פרידמן, יוסי לשם, גיל בורר, קריסטל מקליין, אבי בר-מסדה, בעז שחם, ליאור כרם ועדו יצחקי
301		רשימת משתתפים

תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה מבחן

שוקי שריר

אני לא יודע מדוע את צריכה לעבור פעמיים מלחמה... חשבתי על זה, יש אנשים שלא עברו אף פעם מלחמה ואת כבר עברת פעמים... (פרץ פרנקל לרעייתו יפה, 14.4.1948, תיק מכתבי הנצורים, ארכיון כפר עציון).

השאלה על אודות משמעות הקשר שבין השואה לתקומת מדינת ישראל נדונה בשיח הציבורי והמחקרי במהלך השנים ממגוון נקודות מבט. התפנית החדה ביותר בתולדות עם ישראל התרחשה בפרק זמן קצר ביותר: שלוש שנים בלבד חלפו מהשמדת חלק גדול מהעם היהודי, להקמת מדינה יהודית ריבונית בארצו ההיסטורית. מאמר זה מבקש לדון במפגש הדרמטי שבין אירועי השואה למאבק על תקומת מדינת ישראל במלחמת הקוממיות, תוך בחינת הסיפור ההיסטורי של גוש עציון במלחמה זו.

סיפורו של גוש עציון במסגרת תולדות מלחמת הקוממיות, כמו סיפור חלקם של ניצולי שואה במלחמת הקוממיות, נחקרו בבמות שונות. סיפורם של ניצולים שעלו לארץ ובחרו לחיות כחלוצים בהתיישבות שהפכה לחזית עקובה מדם, טרם נחקר. כפי שיתברר בהמשך, סיפורו של גוש עציון, ובמיוחד של כפר עציון, מהווה מקרה מבחן לבירור הנושא. מאמר זה הינו חלק ממחקר רחב היקף בנושא זה (שריר תשע"ח), ומובאות בו דוגמאות מתוך התחומים שנחקרו.

ניצולי שואה בגוש: מקרה מבחן

המאמר מתמקד בשני הקיבוצים הגדולים והוותיקים יותר בגוש עציון, כפר עציון ומשוואות יצחק, משום שרוב חבריהם היו ניצולי שואה. הקיבוצים האחרים היו חדשים וקטנים, וברוב התקופה הנחקרת כמעט שלא היו בהם ניצולי שואה. רבים מהחומרים שנכתבו בזמן התרחשות האירועים עלו בלהבות החורבן בגוש. עם זאת, מאמרים ומכתבים שנשלחו מהגוש אל מחוצה לו מעניקים מידע חשוב בנושא, וריאיונות שנערכו עם חברים שנפלו בשבי וספרי זיכרון מאפשרים להשלים את התמונה.

רקע היסטורי ונתונים

חברי גוש עציון ומגיניו שילמו את המחיר הכבד ביותר בתולדות מלחמת הקוממיות. במערכות השונות על גוש עציון בלבד נפלו למעלה מ־240 לוחמים. בקרב האחרון בלבד, שנמשך מעט יותר מיממה, נפלו למעלה מ־150 לוחמים, יותר מ־80 מהם חברי קיבוץ כפר עציון (קנוהל תשי"ז: 565–616). מאות המתיישבים מיישובי גוש עציון האחרים נלקחו בשבי הירדני, ורובם שבו למדינת ישראל רק לאחר חודשים ארוכים.

עבור הניצולים, מציאות ותחושה של איום קיומי לא היו דבר חדש. רוב החברים היו יוצאי מדינות פולין והונגריה, מדינות שהאוכלוסייה היהודית בהן נפגעה באופן הקשה

תמונה 1: הפסקת עשר: "נצר אחרון" בכפר עציון. משמאל לימין בנימין הניג, נתנאל פטרושקה ודב ליש

ביותר. רבים מהם היו ניצולי שואה, ואחרים איבדו רבים מבני משפחתם וקהילתם. ערב מלחמת הקוממיות היו כ-80% מחברי כפר עציון, היישוב הגדול והוותיק בגוש, ניצולי שואה. בעיצומה של המלחמה היוו הניצולים למעלה מ-50% מקרב האזרחים בגוש כולו, נתון הגבוה מחלקם היחסי של ניצולים בהתיישבות העובדת (הגבוה כשלעצמו), שעמד על כ-40% (הורוביץ־נדיבי תשע"ה: 101).

יתרה מכך, במלחמת הקוממיות הוגדרו כ-150 חללים "נצר אחרון": חללי צה"ל ששרדו את השואה יחידים

מכל משפחתם הגרעינית (אורן תשס"ח). 15 מהם (10%) נפלו בכפר עציון, מרביתם כאזרחים. נתון זה בולט ומשמעותי במיוחד, לנוכח השוואתו לששת חללי "נצר אחרון", שהוכרו בקרבות על לטרון, שנתפס בזיכרון כמרחב שנפלו בו ניצולי שואה רבים.

התהליך לגיבושה של תודעת השואה בגוש עציון

את הנסיבות לנוכחות הניכרת של ניצולי שואה בגוש עציון יש להבין על רקע התפתחותה של החברה החלוצית בגוש עציון בשנים שקדמו למלחמת הקוממיות. ראשית, הקרקע עליה הוקמו חלק מיישובי הגוש, נרכשה כבר בתחילת שנות ה-40 עבור ניצולי מלחמת העולם השנייה (כך תשנ"ב: 24–30). גם ההחלטה של חברי קבוצת אברהם לעלות ולהתיישב בכפר עציון נערכה בזיקה לאירועי השואה (בן יעקב תשמ"ג: 57–58). בתחילת חורף תש"ג (תחילת 1943), בימים שבהם נדרשה הקבוצה להכריע בשאלה האם לקבל את ההצעה, התברר ביישוב היהודי בארץ היקפי ההשמדה באירופה. עובדה זו השפיעה מאוד על המוטיבציה להקים מרחב התיישבות חדש, שיקלוט ניצולים (קרניאל, במחננו, ערה"ש תש"ד).

אירועי השואה שהתרחשו תוך כדי התגבשותן של הקבוצות ועלייתן על הקרקע, לא נתנו מנוחה לצעירים שמשפחתם נשארה באירופה. מ'קבוצת אברהם-כפר עציון' התגייסו לבריגדה כעשרה חברים, מספר שיא בקרב הקיבוצים הדתיים (רשימתו של אפרים יעיר, מיכל 98 תיק 3, ארכיון טירת צבי). קבוצה זו הייתה הדומיננטית בקרב החיילים הדתיים (קנוהל תשמ"ט: 376; ריאיון עם יוסף שפירא, מראיין שוקי שריר, חשוון תשע"ח). מעטים מן החיילים הגשימו את מטרתם בגיוס והצליחו לאתר קרובי משפחה. תרומתם המשמעותית הייתה בסיוע לאנשי שארית הפליטה, הן בהיבט הפיזי והן בחיזוק הזהות הדתית והרוחנית של הפליטים (קנוהל תשמ"ט; שפירא תשנ"א). בתום מלחמת העולם השנייה פנתה תנועת 'תורה ועבודה' — הפועל המזרחי' אל חברי קיבוצים דתיים על מנת שיצטרפו לפעילות באירופה. מתוך השליחים האזרחים שנשלחו מהקיבוצים הדתיים היו חברי כפר עציון הדומיננטיים ביותר במחנות העקורים בגרמניה, שם היו השרידים מפולין רוב מוחלט.

ממשואות יצחק יצאו שני שליחים להונגריה ומשה מושקוביץ (מושקו) ממשואות, אף היה השליח הבכיר מארץ ישראל במחנות החורף בקפריסין (ויינשטיין תשס"א). גורם משמעותי להגעתם של ניצולים רבים לכפר עציון היה חברי קיבוץ ששרדו בעצמם את תחילת מלחמת העולם השנייה, עלו לארץ והצטרפו לכפר עציון ולאחר השואה פעלו על אדמת אירופה להעלאתם של אנשי שארית הפליטה. בהקשר לכך אזכיר שניים מהפעילים, הראשון – יצחק בן סירא, שנמלט מאירופה בתחילת השואה, שרד את הטבעתה של 'פאטריה', לחם בנאצים כחייל בבריגדה בסוף מלחמת העולם השנייה ולאחריה המשיך בפעילות מטעם המוסד לעלייה ב'. במסגרת תפקידו גיבש קבוצות חברים וכיוון אותם לכפר עציון (ברמן תשע"ה). השני – חנוך אחימן, שהצליח להימלט מוורשה המופצצת בתחילת מלחמת העולם השנייה ולהגיע לליטא, שם היה חבר במנגנון הברחת יהודים לארץ ישראל של זרח ורהפטיג, עד עלייתו. בשנת תש"ג (1943) נשלח להדריך בני נוער 'לדי טהרן' יוצאי פולין בבית הספר החקלאי מקווה ישראל וכיוון אותם לגוש עציון (ריאיון עם עקיבא קשת, מראיין אריה רוטנברג, 5.7.2007, תיק 1062–40, ארכיון הקיבוץ הדתי). במסגרת פעילותו במזכירות תנועת הקיבוץ הדתי, היה השליח המיוחד של התנועה על אדמת אירופה במשך שנת 1947 (ויינשטיין תשס"ח; ריאיון עם חנוך אחימן, מראיין נחום ברוכי, כ"ב אייר תשס"ד).

שאלת ארץ המוצא ('הלנדסמנשפט') היוותה גורם מכריע בקביעת היישוב שקלט את הניצול (הורוביץ-נדיבי: 115–117). אציין לשם כך שתי קבוצות גדולות יחסית שגורם זה השפיע על הגעתן לגוש. קבוצה אחת היא של ניצולים חברי בני עקיבא מבודפשט הונגריה, שנחלצו ממנה בעזרת רכבת קסטנר והגיעו בהמשך למשואות יצחק, קיבוץ שרבים ממיסדיו היו חברי תנועתם מהונגריה. חבורה זו הייתה אחת מקבוצות הניצולים הראשונות בארץ שעלתה להתיישבות בסמוך לסיימה של השואה, וככזו סוקר עניינה גם בעיתונות הכללית (דבר, א' סיוון תש"ו ועוד). דוגמה ייחודית נוספת להגעתם של ניצולים להתיישבות הייתה קבוצת 'לעבר הירדן' שהתיישבה בכפר עציון. ייחודה היה בכך שהתגבשה מתוך שרידי הגטו עוד על אדמת פולין, והגיעה כקבוצה מגובשת להתיישבות. לאחר טלטולים רבים באוניות העפלה כדוגמת 'אקסודוס', וכליאה במחנות בקפריסין, הגיעו רבים מחברי הקבוצה לכפר עציון שרוב חבריו היו יוצאי פולין כמותם. מרביתם נפלו בקרבות (קינסט תשע"ח).

נסיבות אלו היו המרכזיות למקום המשמעותי שתפשו ניצולי השואה בהתיישבות גוש עציון, ועובדה זו השפיעה על השיח בנושא. בעיתונות הפנימית של הקיבוץ הדתי בכלל ובגוש בפרט, עסקו רבות בשואה וזאת בהשפעת דמויות שונות מהגוש שהשואה לא ירדה מסדר יומן. פעיל חשוב בתחום זה היה שלום קרניאל, ששימש בתפקידי מפתח בכפר עציון ובקיבוץ הדתי. קרניאל טיפח את הקשר עם השליחים באירופה והציף את המידע שקיבל בעיתונות הפנימית. כמו כן הוא יזם אירועים ומפעלים לזכר השואה, כמו התוכניות להקמת בית כנסת בכפר עציון על שם קדושי קרקוב (גפני תשע"ד: 59–77; כץ תשנ"ב: 171). גם ישעיהו ארליך, ניצול מחנה אושוויץ שבכפר עציון היה קשור חברתית הן לקבוצת הוותיקים והן לעולים החדשים, השפיע על השיח. ארליך ראה לעצמו כיעוד לספר בבמות חברתיות שונות את שהתרחש על אדמת אירופה (ברמן תשע"ה: 144). במשואות יצחק התארח הרב הראשי הרצוג במשך כל עונות הקיץ בשנים תש"ו ותש"ז (1946–1947). הרב הרצוג, שעסק בניסיונות הצלה רבים בזמן השואה ולאחריה, זכה להערכה מיוחדת

במשואות, דובב ניצולים לספר על אשר עבר עליהם ואף הרבה לסייע להם (למשל: רייך-יעקבזון: 25–26). אם תילקח בחשבון העובדה שידיעות מוסמכות על מותם של קרובי משפחה באירופה הגיעו בשנים תש"ה–תש"ו (1945–1946), דבר שכרוך בניחוחם אבליים, הרי שניתן לקבוע כי השתיקה האופיינית לניצולי שואה בתקופה היא, לפחות בקיבוצים שבגוש עציון לא הייתה דומיננטית.

מספרם הרב של הניצולים, היקף הפעילות של חברי הגוש על אדמת אירופה וקפריסין, הכתיבה והשיח בקיבוצים אלו — עיצבו תודעה שהיה בה זיכרון חי לאירועי השואה. עם תודעה זו הגיעו חברי קיבוצים אלו אל אירועי מלחמת הקוממיות שהחלו בסתיו תש"ח (סוף 1947). אמנם השואה ומלחמת הקוממיות התרחשו בסביבה גיאוגרפית ובנסיבות היסטוריות שונות, ואכן ניצולים הגיעו לארץ במטרה לפתוח פרק חדש בחייהם, עם זאת אותם צעירים נטלו חלק פעיל במאבק על הקמת המדינה, והאיום הקיומי הכרוך בכך הנכיח את השואה מבחינה תודעתית. תודעה זו השפיעה על החשיבה, על השיח ובמידה מסוימת גם על הפעולות והמעשים. מטרת המאמר לבחון את המצב התודעתי של הניצולים ואת השפעתו במעגלים שונים בהיבט האישי והלאומי, ההיסטורי וההגותי. הדיון ייערך על פי סדר האירועים השונים, החל מהחלטת האו"ם ועד נפילת הגוש, שתודעת השואה חידדה את משמעותם.

תודעת השואה במאבק על הקמת המדינה בתפיסתם ההגותית וההיסטורית של חברי הגוש

המידע על החלטת האו"ם במוצאי שבת, י"ז בכסלו תש"ח (29.11.1947), התקבל דרך הרדיו היחיד בגוש שהיה בכפר עציון, ועורר בקרב החברים שמחה גדולה שגלשה ליישובים האחרים. אף על פי שהיו שקיבלו את ההחלטה, שמיקמה את גוש עציון בתוככי המדינה הערבית, ברגשות מעורבים, השמחה הייתה השלטת (למשל: ברמן תשע"ה: 155). בקרב חלק מניצולי השואה לוותה השמחה בתחושת החמצה:

למה רק אנחנו זכינו לחיות ברגע ההיסטורי הזה? והורינו היקרים, אחיות ואחים, חברים וקרובים, הם בקברים לא ידועים, נשמותיהם הקדושות עלו השמימה, שעה לפני הגאולה (שלמה רוזן ליעקב, 1.12.1947, תיק מכתבי הנצורים, להלן מכה"נ, אכ"ע).

פחות משבועיים לאחר החלטת האו"ם עמד המורל של אנשי הגוש למבחן, כאשר הותקפה שיירה בדרכה אליו. בהתקפה נהרגו עשרה נוסעים, שלושה מתוכם חברי הכפר, וביניהם קרניאל. אירועי השיירה גרמו למשבר: לראשונה היו בכפר אלמנות, יתומים ואח שכול, וותיקים איבדו את חבריהם הקרובים. הצעירים, ניצולי השואה ברובם, חוו לראשונה תחושת איום משמעותי בארץ ישראל. לדברי אחדים מהם, איום זה נתפש כחלק מרצף איומים על העם היהודי, שרק הקמת מדינה תוכל להפסיקו: "האם נוכל להתקיים או חס וחלילה — נושמד? זה לא מתנהל רק נגדנו, יהודי היישוב, אלא נגד יהודי העולם. אם לא תהיה לנו מדינה משלנו, תימחק במשך הזמן כל היהדות — חס וחלילה" (משה ורנר לרעייתו יוכבד, 23.2.1948, מכה"נ, אכ"ע). על משמעות הסבל שחוו במלחמת הקוממיות

על רקע אירועי השואה, כתבו האנשים מתוך מבט היסטורי רחב בתולדות עם ישראל, וכאנשים דתיים גם בהיבט הגותי-רוחני.

משמעות הסבל והתקווה במלחמה בעיני ניצולי השואה

בקרב רבים מניצולי השואה, שחוו את המציאות המלחמתית בגוש עציון, עלתה שאלה אמונית נוקבת — מדוע הם נדרשים שוב לסבל? כאנשים יודעי ספר, בעלי השקפה ציונית דתית, חיפשו פשר לאירועים בדברי חז"ל, כאשר המדינה שבדרך נתפשה כגאולה, והסבל היה כרוך בדרך להשגתה.

התפישה הרווחת הייתה כי מדובר בהמשך רציף של 'חבלי משיח', מהסבל בשואה ועד לסבל במלחמת הקוממיות. ענייני הגאולה, כפי שמופיעים בתלמוד הבבלי (למשל: בסנהדרין צו-ק), מתארים את חבלי המשיח כתקופה קשה הקודמת לגאולה וסמוכה אליה. "מחכים ומצפים לניצחון סופי... אלא כנראה שהסאה עוד לא נתמלאה וצריכים עוד קצת לסבול" (יוסף ויסמן, 2.3.1948, תיק נופל, אכ"ע). "אנו צריכים לעבור רק חבלי משיח" (מנחם לוינברון, 27.12.1947, מכה"נ, אכ"ע). כמה מנהיגים בולטים בציונות הדתית באותה תקופה נטו להעניק לשואה פשר של חבלי משיח (אשכולי תשס"ד: 208–212). ייתכן מאוד שחברי כפר עציון הושפעו מהגות זאת והרחיבו את המושג גם באשר לסבל בגוש.

יש שמצאו רצף דומה בדברי תלמוד אחרים (מכות דף כד), המבטיחים שהתגשמות נבואת החורבן מחייבת את התגשמותה של נבואת הנחמה (מנחם לוינברון, 6.2.1948, מכה"נ, אכ"ע). ייתכן שבשל כך היו שראו בעובדה שבני משפחותיהם נספו בשואה על קידוש ה', את הסיבה לשחרורו הקרוב של העם (משה שכטר לרעייתו, 27.4.1948, מכה"נ, אכ"ע).

מי שבהקשרים שונים מאן לראות את הסבל כרצף אחיד היה ישעיהו ארליך. לגיסו, שכתב לו שהוא משער שארליך לא ציפה לייסורים נוספים לאחר השואה, השיב ארליך: "...עוד בהיותי אי שם בגולה, ידעתי שהדרך לגאולה לא סוגה בשושנים, וחירות ומולדת לא נקנות תמורת הסבל בגולה. אנו בחרנו בדרך הזאת, כי גאולה בלי סבל עוד לא ברא ד'" (ישעיהו ארליך, 21.4.1948, מכה"נ, אכ"ע).

ציפורה קורצטג שרדה את השואה במחנה עבודה לודיגסדורף בגרמניה. קורצטג ניסתה לעלות לארץ באוניית המעפילים 'לטרוך', נכלאה בקפריסין במשך תשעה חודשים, ולכפר עציון הגיעה רק בקיץ תש"ז. וכך בחרה קורצטג לסכם את מורכבות אירועי חודש כסלו תש"ח (נובמבר-דצמבר 1947) — החלטת האו"ם ונפילת השיירה:

אחרי אלפיים שנות נדידה — תחייה... הדמעות זולגות מאליהן מרוב התרגשות... אמנם זה עלה לנו כבר הרבה קורבנות... הלוא נתנו כבר כל כך הרבה קורבנות על מזבחות זרים... ההשגחה העליונה רצתה שניתן גם קורבנות על מזבח שלנו (ציפורה קורצטג, 12.1947, מכה"נ, אכ"ע).

במסגרת הרגשות המעורבים, הדגישה קורצטג את השמחה והעניקה לאסון משמעות שונה מזו שחוותה בשואה. לעומתה, יוסף ויסמן ערך את חשבון האירועים באופן אחר ושירד מצוקה, שעל רקע מכתבים נוספים שלו, ניתן לקבוע שהיא קשורה לרקע שלו בשואה:

...אני מברך שהחינו על הנס הגדול על החלטתה של או"ם על הקמת מדינה עברית... אבל זה היה כמו הקיקיון של יונה בין לילה ובין לילה נאבד, ימי

השמחה אצו וברחו והקדימו לבוא ימי עצב... חבל על דאבדין... קשה לי מאד מאד לכתוב כי המאורעות עשו עלי רושם עמוק ואי אפשר לי להתגבר על זה (הדגשה שלי ש.ש; יוסף ויסמן, ללא תאריך, תיק נופל, אכ"ע).

ממכתבים רבים עולה שהפרשנות החיובית של קורצטג הייתה דומיננטית יותר בקרב הניצולים. הלל קליין, פסיכיאטר וניצול שואה, שעסק באופן בו השפיעה מלחמת הקוממיות על ניצולי שואה, מציין שתחושות קורבנות ואשמה של הניצולים על הישרדותם, מצאו את ריפויין גם בסיפוקם של הניצולים מתרומתם המשמעותית להקמת המדינה (Klein, pp.86). אף על פי שניצולים רבים הביעו זאת שנים רבות אחרי האירועים, בנסיבות האירועים בגוש, זיהו החברים תחושות אלו וכתבו עליהן כבר בזמן ההתרחשות. עולה מן הדברים שגם בהיבט ההיסטורי וגם בהיבט ההגותי, יש שחוו את האיום במלחמת הקוממיות כהמשך לאירועי השואה באופן שרק המדינה הנראית באופק תוכל להתחיל פרק חדש בחייהם, ויש שראו במאבק על ארץ ישראל סיפור חדש העומד בפני עצמו, וזאת למרות האיום הקיומי.

מקומה של השואה בהתמודדות האישית והמשפחתית עם קשיי המצור

האירוע שחידד את תחושת האיום כבר בתחילת מלחמת הקוממיות בגוש עציון, היה פינוי הילדים והאמהות בכ"ג בטבת תש"ח (5 בינואר 1948). החלטה זו שיקפה את תמונת המצב המסוכנת בעיני מקבלי ההחלטות וכפתה פרידה בין בני משפחה. הקיבוצים הפכו למוצבים בעלי אופי צבאי, ושגרת חיי הקהילה הופרה במידה רבה (רוזנברג, בתוך ירושלים וארץ ישראל, תשס"ח: 105–136). במכתבי החברים באו לידי ביטוי תחושות קשות של געגועים ושלילת החירות. במציאות זו לתודעת השואה היה מקום חשוב.

ההתמודדות עם תחושת הגורל האישי כניצולים במלחמה

אחת מהשאלות שהטרידו אנשים בהתייחסותם למצב על רקע אירועי השואה, הייתה שאלת הגורל. הבנת משמעות הגורל האישי עבור הניצולים כתוצאה מהמצב בגוש, הייתה מגוונת: יש שקשירת הגורל האישי בלאומי הכבידה עליהם: "יש אנשים שלא עברו אף פעם מלחמה ואת כבר עברת פעמים" (פרץ פרנקל, 14.4.48, מכה"נ, אכ"ע). ויש שמצאו בכך נחמה, לאמור, הסבל שלנו הוא חלק מתהליך גדול (ישעיהו ארליך, 21.4.48, מכה"נ, אכ"ע). אחרים שאפו להפוך את הגורל לייעוד: "...עלינו הוטל לחום ולסבול ולשרוד בפולין, בכדי שנציל את שארית העם היהודי" (משה ורנר, 23.2.1948, תיק נופל, אכ"ע).

חיה לדרמן הייתה פעילה בגטו לודז' ונשלחה למחנה ברגן בלזן. בתום השואה העפילה באונייה 'לטרוך', גורשה לקפריסין והגיעה לכפר עציון רק בקיץ תש"ז (1947). חצי שנה לאחר מכן, בעיצומו של המצור, מחתה לדרמן על הגורל הרע שהתמשך ושאפה להילחם בו ולשנותו:

הנשמה משתוקקת — קחי אותי לאיזה מקום, אבל סטופ!!! אל לנו לשמוח בכל זה, כי העתיד לא שלנו... אלוקים! ...האם הגורל חייב להיות אכזרי עבורנו? לא — כך לא חייב להיות! אנחנו לא ניכנע... (חיה) לדרמן לחברתה בלומה סנדובסקי, 21.3.1948, מכה"נ, אכ"ע).

תמונה 2: בנות 'לעבר הירדן': מקבוצת יוצאי המחנות בכפר עציון. עומדת משמאל חיה לדרמן, עומדת מימין רחל הילר

לעומתה היה מי שטען שהגורל עיוור ואין לחטט בו, שהרי אותו גורל שהציל דווקא אותו מכל חבריו ומשפחתו, מהמשרפות, הכניס אותו ואת משפחתו הצעירה למצב המיוחד בגוש (בן ציון גרודז'נסקי לרעייתו, 8.2.1948, 25.2.1948, מכה"נ, אכ"ע).

האתגר המשפחתי ושאלת החירות

כאמור, המצור כפה מציאות שפגעה במרקם המשפחתי. במציאות שכזו הימצאותן של תמונות בני המשפחה בידי הנצורים הייתה חשובה בניסיון לצמצם את תחושת החוסר והבדידות. שאלת קיומן או היעדרן של תמונות המשפחה מאירופה התחדד על רקע המצור:

הרבה חברים קיבלו תמונות מהילדים, אני רוצה גם כן... כפליים קשה לי כשאני נזכר שאין לי אפילו תמונה אחת לא מהוריי ולא מאחיי ז"ל הי"ד (משה שכטר, ערב חג הפסח תש"ח, מכה"נ, אכ"ע).

אחרים, שהיו ברשותם תמונות,

החליטו בעיצומה של תקופת הקרבות לחלץ מהגוש לפחות את תמונות הקרובים שנספו בשואה ושלא נשאר מהם זכר (נוסבויס-רוזן תשע"ח: 115).

שולחן החג ובעיקר ליל הסדר, גרמו לכותבים רבים להיזכר בהיעדרם של בני משפחה שנרצחו בשואה ושל בני המשפחה הנוכחית גם יחד: "בליל הסדר הזה היה לי רגש מוזר, כאילו גזלו ממני את הכל, גם את אימא ואבא והמשפחה וגם את האישה והילדים שלי" (צבי שיניפלד לרעייתו מינה, 24.4.1948, מכה"נ, אכ"ע). נושא החירות בקרב ניצולים שהגיעו לגוש עציון, היווה סוג של פרדוקס. מצד אחד עצם הגעתם של הניצולים ארצה ביטא חירות לאומית, במיוחד לאחר השואה. מאידך המציאות בגוש הגבילה מאוד את חופש תנועתם. כך ביטאה קורצטג את הפרדוקס ואת הניסיון להתמודד איתו:

בחג זה יצאו אבותינו מעבדות לחירות ובכל תקופה מאז ועד היום לא הרגשנו עוד את עצמנו חופשיים... כשאנו נמצאים כבר בארצנו... אנחנו סגורים מכל הצדדים. אבל בכל זאת יש הבדל... אז ישבנו וקיבלנו הכל בשקט ועכשיו אנו לוחמים בעד חירותנו כמו שלוחמים ולחמו עמים אחרים (ציפורה קורצטאג, 19.4.1948, מכה"נ, אכ"ע).

משמעות הפרידה

לצד הבנת ההבדל בין השואה למציאות בגוש, עוררה הפרידה גם אנלוגיות. כך כתבה חיה לדרמן, ניצולת גטו לודז' ואושוויץ, לאחר פינוי הנשים והילדים מגוש עציין: "זה השאיר אצלי רושם נורא, ראיתי לפני עיניי את כל הגירושים והאסונות שעברנו" (חיה לדרמן, 7.1.1948, מכה"נ, אכ"ע). חבר אחר ניסה להעניק משמעות לפרידה על ידי ההבנה שלאחר השואה, במלחמה על חיי עם ישראל, כל אחד מבני המשפחה כולל הילדים, נותן את חלקו (בן ציון גרודז'נסקי, 18.4.1948, 25.2.1948, מכה"נ, אכ"ע).

סיפורם של יחיאל וציפורה רוזנפלד, שהיו ניצולי שואה, חושף את המורכבות שבשאלת הפרידה ואת המשמעות שניתנה לה בתוקף הנסיבות. ציפורה רוזנפלד נולדה בלודז' שבפולין. בשלביה הראשונים של השואה נלקחה למחנות עבודה, שם נישאה ליחיאל. רוזנפלד עלתה לארץ באביב תש"ו (1946) והצטרפה לכפר עציין. בעלה הצליח להגיע לקיבוץ רק שנה אחריה, כחצי שנה לפני פרוץ מלחמת הקוממיות. משהוחלט על יציאתם של הנשים והילדים לירושלים, בחרה ציפורה להישאר עם בעלה ולשלוח את בנה עם חברה. בסוף תקופת המצור עשתה מאמצים לצאת לירושלים, אך מאמציה לא צלחו.

הסיבה העיקרית להישארותה הייתה העובדה שנוכח אתגרי העלייה מאירופה, היא ובעלה כמעט שלא הספיקו לחיות ביחד (ציפורה רוזנפלד במכתב לאחותה, 20.1.1948, ארכיון יוסי רון). ביום יציאת השיירה עם הילדים הבינה ציפורה את חומרת העניין וסיפרה לחברותיה שאת ההשראה לנכונותה לשלוח את בנה ולהישאר בכפר, קיבלה מהאופן שפעלה אמא שלה במקרה דומה בשואה:

אמא הכניסה אותי לגיטו לודז' בין אנשים זרים כשהייתי ילדה קטנה, ובעצמה הלכה לפעול במחתרת. אני צעירה ויכולה לעזור כאן הרבה. אני שולחת את בני עם חברות נאמנות ולא עם אנשים זרים, למה שאני לא אשאר כאן? (דב קנוהל בריאיון לש' גדיאל, הצופה, תשכ"ח, 12.4.1968).

אנשים בכפר עציין שהכירו את סיפורה, ראו בהערכה רבה את תגובתה של רוזנפלד דווקא על רקע היותה ניצולת שואה, וזיהו בהחלטתה הקרבה ונאמנות לתפקיד ולמקום: "...רק לפני שנתיים באה מן המחנות, רק לפני חדשים מספר נולד בנה... כעת היא החליטה לוותר על זכותה להלוות לבנה... כדי לעזור לחברים העומדים על המשמר" (קנוהל, "פרקי יומן", אכ"ע).

תחושת הבדידות והשפעתה על הזוגיות

חברי קבוצת הניצולים, שחוו את השואה באופן הקשה ביותר, הגיעו למציאות של חיים נורמטיביים בקיבוץ כשהם רווקים. בדידותם של צעירים וצעירות ניצולים בעלי רקע דומה בעקבות השואה הובילה לכך שרבים מהם החלו ליצור קשרים זוגיים רק ערב המלחמה ובמהלכה. לפיכך, לרוב חברי קבוצה זו לא היו ילדים, ועל כן דווקא הם נותרו כמעט כולם בגוש הנצור. מציאות זו החריפה את הבדידות ועודדה קשרים זוגיים. כך זכר קנוהל את הצעירות שבבנות, בתחילתו של הקרב האחרון:

...החברות שבכאן — רובן עולות חדשות, שרק לפני שנה הגיעו ארצה וקיוו למצוא מנוחה לאחר שנות שואה ונדודים. ביניהן אחדות אשר התחילו לבנות

בית משפחה עם בחירה, ואחרות אשר המלחמה שפרצה מנעה מהן את זאת. מה יהיה עם אוצרות האהבה, התקוות הרבות...? (קנוהל תשי"ז: 442)

שישה זוגות מוכרים שטרם נישאו, נמנו בקרב הנופלים בכפר עציון; חלקם אף הספיקו להודיע על רצונם להתחתן. שני זוגות ותיקים יותר, שהקשיים בעלייה מאירופה גרמו להם לתקופת פרידה ממושכת, התעקשו להישאר יחד בגוש, חרף המצב הביטחוני הקשה שבגיננו נפלו גם הם.

מקומה של חוויות השואה בקרבות על גוש עציון

התקפות הערבים על השיירות בדרך לגוש, ועוד יותר מכך על הגוש עצמו, היוו הכבדה נוספת על הנצורים. שתי תקופות משבר מרכזיות חווה הגוש: תחילת חודש שבט (אמצע ינואר 1948), שהתאפיינה בהתקפות של כנופיות חצי סדירות על הגוש ועל הדרכים אליו, והחל מסוף חודש ניסן (תחילת מאי), עת החלו ההתקפות המאסיביות של הלגיון הירדני. המשבר הראשון שהסתיים בהצלחה עורר התרגשות רבה בעיקר בקרב הניצולים. המשבר השני אופייני בחוויית הישרדות (ריאיון עם דוד בן דוד, מראיין אריה רוטנברג, פסח תשע"ד), ועורר תחושות קשות גם על רקע השואה.

תולדת השואה: לוחמנות או הסתייגות

האם השואה העצימה את הלוחמנות או מיתנה אותה? הפסיכיאטר הלל קליין טוען שדיכוי מאולץ של רגשות שואה, נקם, או תוקפנות — שהיה נפוץ בזמן השואה, הוביל לדיכאון בקרב הניצולים, אלא אם כן נמצא המנגנון שאפשר פורקן של נקמה. מבחינה זו מלחמת הקוממיות הקלה על הניצולים וריפאה אותם, מאחר שהייתה להם הלגיטימציה להשליך את זעמם על האנגלים ובעיקר על הערבים שתקפו אותם (Klein, pp.83,88). על קובנר, שתכנן תוכנית נקם ענקית בגרמנים לאחר השואה, אמר מפקדו בגבעתי, נחום שריג: "קובנר העביר את גבעתי משערי וילנה והפונאר לשערי עזה אשקלון ואשדוד" (פורת תש"ס: 264). באופן דומה התבטא, עוד קודם לכן, אחד מחברי כפר עציון:

ומה מאושרים היו מרגישים בני הנוער בגטו אילו היו יכולים לעשות — מה שאנו עושים פה, לנקום באויבנו עם נשק ביד ולגרום להם את האבידות — מה שהם רוצים לגרום לנו (בן ציון גרודז'ינסקי, ללא תאריך, מכה"נ, אכ"ע).

באשר ליעילות בהפעלת כוח, השווה מנחם לוינברון, יליד פולין שנדד בשואה בין מחנות ריכוז שונים: "במחנות ניצלנו את הכוח רק להתגוננות שבין כך לא עזרה הרבה, לעומת זאת בארץ אנו מנצלים את הכוח לבנות וליצור ובזמן הצורך להחזיר מכה למכה" (מנחם לוינברון, 27.12.1947, מכה"נ, אכ"ע).

דווקא על רקע דבריו של קליין, ניתן לומר שביטויי שואה ונקמה בקרב חברי גוש עציון הופיעו באופן מצומצם ומעודן ממה שניתן היה לצפות מריכוז משמעותי כל כך של ניצולי שואה. יתרה מכך, דווקא הסבל האישי והלאומי גרמו לרצונם של אנשים מסוימים בגוש להימנע מפעילות מלחמתית. עוד לפני שפרצו הקרבות התבקשו חברים בגוש לצאת לקורס ביטחון. כך הגיב לבקשה צדוק ראב ממשואות, ניצול שואה מהונגריה: "בקיבוץ אני רציתי

להיות חקלאי... ושלחו אותי לקורס להיות... אני אמרתי אני פציפיסט אחרי המלחמה [=השואה ש.ש.], אני לא רוצה מדים..." (ריאיון עם צדוק ראב, מראיין אריה רוטנברג, 5.11.1998, אכ"ע). בעיצומו של מצור ולאחר שסקר את לילות הסדר במחנות באירופה, כתב נחום לבבי ממשואות: "חרד הלב, כי אין אנחנו רוצים בשחרור הארץ ובשעבוד האדם, כי אם בשחרור הארץ והאדם כאחד" (נחום לבבי, א' חול המועד פסח תש"ח, מכה"נ, אכ"ע).

משמעות המוות על רקע אירועי השואה

שלמה קלפהולץ נמלט מפולין בתחילת השואה, עלה לארץ בשנת תש"א והיה ממקימי כפר עציון. קלפהולץ שנפל בשיירת 'העשרה', הכליל את השימוש במושג 'קורבן' על כל האירועים הקשים בעשור שלפני המלחמה: "בשיחותי הרבות אתנו הדגיש תמיד שאנו 'דור הקורבנות'. הייתה לו תפיסה בהירה של חיינו — אנו מלאים שליחות" (גרנק, במחננו, טבת תש"ח). דבריו של קלפהולץ נאמנים לגישה שהבינה את סבל השואה והתקומה כרצף חבלי לידה של המדינה והשפיעה על הטרמינולוגיה של חברים נוספים. לעומתו, ואולי אף כתגובה לגישה זו, העדיפו חברים רבים אחרים להדגיש את השוני ואת ההבדל בין הקורבנות באירופה לבין קורבנות המלחמה. אף על פי שהגישה המרכזית של רבים מקרב המנהיגות הציונית-דתית ובכלל הייתה לראות בביטוי 'כצאן לטבח' ביטוי פוגעני כלפי הנספים בשואה שאין להשתמש בו (לדוגמה: קרונה תשמ"ו: 233), כותבים רבים רצו להעניק משמעות למוות האפשרי, וזאת בניגוד לאירועי השואה:

נזכר אני באותם הימים בם ישבתי תחת פיקוד S.S בתוך גדר תיל וחלמתי על אותם הימים שגם עמנו יוכל להיות בין הלוחמים למען חירותנו ועכשיו ברוך ה' שהגענו לזה... והעיקר לא להיות כצאן לטבח יובל (מנחם לוינברון, 9.12.1947, תיק נופל, אכ"ע).

בלילה שלאחר נפילתו של כפר עציון היה חשש גדול במשואות יצחק מהצפוי להם. נתן טאוב שנדרש לשמור על יד השער, נזכר במעמד זה במצבים בהם הסתכן ביערות ביוגוסלביה כפרטיזן והשווה למציאות בפניה עמד עתה: "היתה הבנה שהמוות קרב ובכל זאת תחושת גאווה שזה קורה על אדמת הקודש, בשערי ירושלים" (טאוב תשנ"ב: 85). על משמעות הנפילה כגורם המקל בהתמודדות עם השכול, אמרה פנינה וול (בן סירא) בהקשר לאחיה דויד, איתו שרדה את תלאות הנדודים כחלק מקבוצת 'ילדי טהרן': "אני שמחה שאחי לא מת בגלות בנדודים שלנו. שהוא נפל לפחות למען משהו" (ברמן תשע"ה: 211).

ההתמודדות עם אימת המוות

בהתחלת המערכה... הפחד להיות בגורל של יהודי גטו מוקפים בלי יכולת להיאבק — מילא את המחשבה. והעניינים נהפכו עד כדי כך שלאט לאט כל אחד במקום מסוכם זה, מפסיק להרגיש את ההרגשה הזו, כי אנו רואים שבגבורה נפשית אפשר להתגבר גם נגד כוחות פיסיים חזקים של תותחי הבריטים ומכונות עבדאללה (בן ציון גרודז'ינסקי, 23.4.1948, מכה"נ, אכ"ע).

תמונה 3: חיילי בריגדה בכפר עציון, שפעלו עם אנשי שארית הפליטה. שלישי מימין (עומד) דב קנוהל, הפעיל הבולט ביותר של תנועת תורה ועבודה בקרב שארית הפליטה באירופה

שלום גרנק, ששרד את חלקה הראשון של השואה בעת שכבשו הגרמנים את פולין, סלד מהפסימיות ומצא בהומור את המפלט מפני פחד המוות:

בזמן ששרקו הכדורים מסביבי, בזמן ההתקפה, ישבתי בתוך העמדה... והתלוצצתי. אני נתנסיתי הרבה מאוד בצרות ובפחד, הייתי כבר במלחמה בחזית... בזמן שאני עוד חי אני רוצה לחיות בלי צער מתמיד... ואם אמות — אמות גם כן ככה במתיקות, בלי מרירות (שלום גרנק, 10.2.1948, מכה"נ, אכ"ע).

כבר בשלבים הראשונים של המצור נפתח שיח על המוות, והדברים באו לידי ביטוי במכתבים. ככל שהאתגרים גדלו, המוות הפך להיות מוצהר יותר וממשי. ביחסו אל המוות הציג אברהם פישגרונד טיעון שחוזר על עצמו פעמים רבות בדברי הכותבים, דווקא על רקע השואה: "כי לנו אין כבר מה להפסיד" (אברהם פישגרונד, 'י אדר ב' תש"ח, מכה"נ, אכ"ע). נראה שהעיסוק במוות והרצון להעניק לו משמעות נועדו להכין הן את הדוברים והן את משפחותיהם לאפשרות הזאת.

כותבים אחדים מציינים שהחיכוך עם המוות בזמן השואה חישל אותם לקראת המשימות החדשות:

בייחוד אנו שעברנו כבר כל כך הרבה סבל וכבר ראינו כל כך הרבה אסונות לעינינו... אנו צריכים להיות מוכנים לזה בגוף ובנפש (עקיבא גלנדואר, 4.1.1948, מכה"נ, אכ"ע).

שתי אנקדוטות המתייחסות לקבוצת העולים החדשים בקרב האחרון, מאפשרות לקבל תמונת מצב שונה של קבוצה זו, לפחות מנקודת מבטם של הוותיקים. דוד בן דוד סיפר על המפגש שלו בעת הקרב עם עולים חדשים ניצולי שואה בעמדה 1, הסמוכה לשער, ביום הראשון של הקרבות, וזאת בזמן ששריוני הלגיון ניסו לפרוץ דרכו. לטענתו של בן דוד, דווקא משום שסכנת המוות כבר הייתה מוכרת להם, הם התקשו להתמודד.

ואז אני מגיע לעמדה... שמה בדמעות אומרים לי: "אל תלך, אל תלך, תישאר כאן, עוד מעט פורץ השריון." זה עולים חדשים, מסכנים, טבילת אש ראשונה. הם (כבר) היו במצב הזה (ריאיון עם דוד בן דוד, מראיין אריה רוטנברג, 8.9.1998, אכ"ע).

עדות נוספת לפחד משתק של הניצולים מסרו שתי האחיות שפינו את הפצועים מהמרתף למשואות יצחק. לדבריהן סיפרה להן יפה לוינברון שהיא מצטרפת אליהן על פי פקודה שניתנה, שכל הבחורות יתפנו יחד עם הפצועים. ירי שנשמע בכפר גרם לרובן לשוב למרתף. היא אומרת לי, יש פקודה גם לבחורות מהמרתף, כולם צריכים לצאת. גם הפצועים. והתחילו לירות והבחורות חזרו למרתף. מי הבחורות אני לא יודעת. אני יודעת שהייתה קבוצה של עולים חדשים שעברו רק [זמן קצר לפני – ש.ש.] את המחנות והכל. כנראה פחדו (ריאיון עם פנינה בן סירא, מראיין אריה רוטנברג, 8.9.1998, אכ"ע).

חשוב לציין שפחד זה חרץ את גורלן של הבנות, שכן הן נהרגו למחרת בפיצוץ המרתף על ידי הלגיון.

אנלוגיות של הישרדות

שאלו רז, שנפצע בקרבות היום הראשון והתפנה למרתף הפצועים, תיאר את האווירה במרתף כאילו הדברים התרחשו באירופה:

זה כמו בגטו — עולה בי נצנוץ מחשבה קודר — חבורת לוחמים מנותקים ונצורים נתונים רק לכוחות עצמם מנסים להזעיק את אלה שבחוץ... בטרם יחוסלו על ידי כוחות האויב הקרבים והולכים למצודתם. הגם הפעם לא תבוא העזרה? (שאלו רז, "פרקי יומן", אכ"ע).

אנלוגיה דומה בין שריפת הכפר לשריפת העיירה ערך יעקב אבן חן (אדלשטיין) (אבן חן תשל"ד: 154), בשעה שהיה אחד מהבודדים שהצליח להימלט מהטבח שהתחולל במרכז הכפר, עם כניעתו.

השפעת המלחמה על המצב הנפשי של החברים

ידוע הכלל "כשם שפרצופיהם שונים כן דעותיהם שונות". עם זאת מתוך מאות מכתבים שנסקרו, ניתן להצביע על כמה מאפיינים וצורות חשיבה. הוותיקים והבוגרים מבין החברים, שהספיקו לעלות לארץ לפני השואה או בסמוך לתחילתה, הבינו את המציאות בצורה ברורה יותר, ועל כן שפטו את המצב בצורה מפוכחת יותר. לפיכך עסקו יותר בשאלות של הגות, וניתחו את המצב בהתאם לאישיותם הפסימית או האופטימית. העולים החדשים,

אלו שסבלו את השואה לכל אורכה ושבמקרים רבים היו צעירים יותר, נתמכו בניסיונם ובכוח ההרגל וההישרדות שרכשו במהלך השואה. עם זאת, מכיוון שלרוב לא הבינו את הסכנות ואת המצב לאשורו, היו נתונים לטלטלה בין מצבי רוח של ייאוש ותקווה בהתאם לאירועים. הייסורים העולים ממכתביהם תואמים את תוצאות מחקרו של קליין, שהובא לעיל, הטוען שפרק הזמן הקצר שבין שני האיומים חידד לעיתים את ה"פוסט-טראומה", העצים את הדיכאון ואת חוסר היכולת להתמודד עם הכאב.

תודעת השואה בחיי השבי

רקע

כניעה מסודרת לאנשי הלגיון התקיימה במשואות יצחק רק לאחר כניסת שבת, בה' באייר תש"ח, 14 במאי. הגברים נלקחו למשטרה בחברון ושוכנו באורוות הסוסים. הן בחברון והן בבית לחם, לשם הגיעו הנשים והפצועים, חוו השבויים ניסיונות לינף שנבלמו על ידי הלגיון. בניגוד להסכמי הכניעה צורפו השבויים והפצועים שהובלו בתחילה לבית לחם אל הקבוצה בחברון, ולאחר כשבועיים יצאו יחדיו 320 שבויים למחנה השבי באזור מפרק שבעבר הירדן. שישה ימים לאחר הגיען למחנה שוחררו הנשים. הגברים שוחררו במספר שבבים לאחר כתשעה חודשי שבי, בחודשים שבט ואדר תש"ט (פברואר-מרץ 1949).

תחילת השבי

יום שישי, ה' באייר, היה יום של חוסר ודאות בגוש עציון. לראשונה במלחמת הקוממיות נמסרו יהודים מרצונם אל שוביהם. במציאות בה הבלתי נודע היה גדול, התאפיין שלב זה בתחושות קשות, בתגובות קיצוניות ובאנלוגיות לתקופת השואה. נושא שותפותם של חיילים או שכירי חרב גרמנים כחלק מכוחות ערביים במלחמת הקוממיות מופיע בסיפוריהם של לוחמים (וירצברג תשכ"ז: 185) וראוי למחקר בפני עצמו. בעדותו של קצין לגיון ערבי מופיע שערב קרבות ההכרעה בגוש נמצאו באזור חברון כמה כנופיות, שבתוכן פעלו כמה מתנדבים אנגלים וגרמנים (בן יעקב תשמ"ג: 279; טרופר תשע"ז: 57). ניצולים שנתקלו בשלב כלשהו של שביים בחיילים גרמנים, תיארו זעזוע קשה במיוחד.

...ראיתי שני גברים בלונדינים שדיברו ביניהם גרמנית... ידעתי כבר שישנם שכירי חרב הנלחמים לצד הערבים, אבל לא העליתי על דעתי שיש ביניהם גרמנים (אנדרמן 2004: 120).

לפחות במקרה אחד הגרמנים אף ביטאו בגלוי את האידיאולוגיה הנאצית שלהם, כאשר הובאו השבויים למשטרה בחברון:

פתאום נכנס אדם גבוה ועל ראשו כפייה ושאל במבטא גרמני: "מי יודע גרמנית?" איש לא ענה. הוא אמר בגרמנית: "את החשבון עם היהודים עוד לא גמרנו, הערבים ימשיכו מה שהגרמנים לא הספיקו לעשות, להשמיד את כל היהודים" ויצא מהבניין (בשן תשע"ה: 56).

את תגובות הניצולים למצב המורכב ניתן לאפיין כקיצוניות. אברהם כרמי ששרד ארבעה

מחנות השמדה (!) נזכר כיצד אמר לפלמ"חניקים שחששו מהשבי: "הנה היינו כמה שנים במחנות וניצלנו. במחנה אם לא הורגים אותך אתה נשאר בחיים" (ריאיון עם אברהם כרמי, מראיין שוקי שריר, תשע"ו). מאוחר יותר, כשסיפר לחבריו על חוויותיו בשבי, אמר: "ככה זה, צחקתי, היושב במרומים החליט כנראה שלא ישבתי עוד מספיק בחיי מאחורי גדרות ודאג לי להשלמות" (חבה 2013: 15).

לעומת כרמי, שההומור היה עבורו כלי הישרדותי גם באירופה וגם במאורעות הגוש, פסח אנדרמן, חברו הטוב ממקווה ישראל וממשואות, כתב על חוסר אונים ניכר, המוכר לו מימי השואה בפולין. אנדרמן זוכר את הקושי הנפשי במעמד של שבוי ואת הרצון לברוח:

שוב חזרה התחושה המוכרת של חוסר אונים כשאתה סגור ואינך רואה שום סדק שדרכו תוכל להימלט. אני הרי הייתי מלך הבריחות, הצלחתי לברוח גם כשירו עליי ממכונת ירייה, גם כשעשרות גרמנים ואוקראינים כיוונו עליי את רובהם תוך שהם רודפים אחרי (אנדרמן 2004: 120-121).

חיי השגרה

השגרה במחנה הייתה סבירה ביחס לתנאי שבי, ולמעט תקרית יוצאת דופן של ירי שממנה נהרג חבר רבדים, לא חוו השבויים חוויות קשות. האנלוגיה הבאה מצביעה על השונה יותר מאשר על השווה:

ואז הגענו למחנה באום אל ג'אמל ורצו לספור אותנו והם [השומרים — ש.ש.] לא ידעו לספור. וקשה מאוד להבין את זה בכלל, שהם תפשו אותנו ואפילו לספור הם לא יכולים. הם לא יכלו להכפיל 3, אנחנו עמדנו בשלישיות ולא ידעו לספור את השלישיות. זה היה בלי סוף, בלי סוף... אני בוודאי השוויתי [לשואה — ש.ש.] אבל זה היה משהו אחר לגמרי (ריאיון עם חנה באום, מראיין אריה רוטנברג, 1999, אכ"ע).

עם זאת, ההגעה לאחר חשיכה למחנה השבי באום אל ג'מאל שבמזרח ירדן, לוותה בקרב שבויים רבים כחוויה שהזכירה את השואה. אפילו כרמי, שהתייחס לאורך כל דבריו בביטול להשוואה בין השואה לאירועים שחוו ואף הדגיש את היחס החיובי במחנה, סיפר על פחד מתלייה, שליווה את כניסתם למחנה. כרמי מתאר שטרם הכנסתם למחנה הם נדרשו לשכב על הבטן עם הפנים כלפי האדמה. לפתע זיהו כולם עמודים עם חבל שנראים כעמודי תלייה. בהקשר לכך נזכר כרמי בחוויותיו ממחנה בודז'ין, שם נדרשו לצפות בתלייתם של יהודים. כאשר העלו השובים את הלוקסים בעזרת החבלים, הבינו כולם שמדובר בעמודי תאורה, ואנחת רווחה משותפת השתחררה מפיהם של כל אנשי הקבוצה.

במבט לאחור היו ניצולים שראו בשיבה מהשבי סגירה של סך כל התקופה הקשה בחייהם: "הנה עברתי עוד סיפור של הינצלות והישרדות, ניצחתי גם בקרב הזה, זו הייתה הרגשה נפלאה" (אנדרמן 2004: 168).

סיכום

מהדברים שהצגתי במאמר ניכרים כמה מאפיינים המצביעים על הקשרים הייחודיים שבין שואה לתקומה, שייחדו דווקא את גוש עציון.

תמונה 4: "שואה ותקומה בכפר עציון", ציור: שאול רז. פסח אחרון בכפר עציון, תש"ח

החלטת האו"ם הייתה הגורם לפתיחת המלחמה בגוש ולנפילת קורבנות ראשונים, ויצרה אתגר קשה ומתמשך עבור הניצולים. מאידך העניק אירוע זה תקווה לשינוי הגורל האישי והלאומי, ולפיכך ניסו הניצולים להעניק משמעות שונה לאיום הקיומי במלחמת הקוממיות מזה של השואה.

תחושת הפחד מהמוות הייתה מוכרת לניצולים מימי השואה ועוררה דיונים, בזמן המלחמה, בשאלות של גורל אישי ואמונה באלוקים. אף שלא נמצא מאפיין תגובה אחיד לפחדים, תודעת השואה הייתה גורם משפיע הן על החוסן הנפשי של חלק מהניצולים והן על ביטויי ייאוש ודיכאון אצל אחרים. כאנשים בעלי השקפה ציונית דתית דנו החברים במשמעות ההגותית והאמונית של רצף אירועים קשה בשנות ה-40 לקראת הקמת המדינה, בבחינת 'חבלי משיח'.

המצור יצר מצבים מוכרים של פרידה, שגרמה לפגיעה חוזרת בתא המשפחתי ולתחושת גטו, ומאידך דווקא תחושת הבדידות של הניצולים הצעירים שטרם הקימו משפחה, הובילה ליצירת קשרי זוגיות בין הניצולים והפיחה בהם תקווה לחיים חדשים. העובדה שדווקא הניצולים הקשים ביותר היו צעירים רווקים ולפיכך נותרו בגוש עציון, השפיעה מאוד על המספר הגבוה של המוגדרים "נצר אחרון" בכפר עציון.

מצבם הנפשי של הניצולים לנוכח המצב במלחמה היה שונה מאדם לאדם, אך היה תלוי במידה רבה בפער הזמן שחווה הניצול בין שתי הטראומות, ובמידה בה הספיק להתאקלם ולהבין את שקורה סביבו לפני פרוץ המלחמה. עבור רבים מהניצולים היוו אירועי השואה והתקומה רצף קשה של פרקי התמודדות שונים. מדגימים זאת היטב דבריה של רוזנפלד, ששלחה את בנה מהגוש עם החברות, כפי שעשתה אמה כדי להצילה בתקופת השואה. לצד

זה נמצאו אמירות רבות שמטרתן הייתה, דווקא על רקע השואה והמשך האיום הקיומי, להעניק משמעות מיוחדת לסבל בארץ ישראל ולהעצים את האמונה בצדקת הדרך. במעבר החד שבין שואה ותקומה מהווים חברי גוש עציון את תמצית הסיפור. ההיקף הגדול של הניצולים, האתגר ההתיישבותי-ביטחוני והרקע האידיאולוגי, יצרו בגוש עציון מצע ייחודי שממנו התבררו סוגיות חשובות בקשר שבין שואה ותקומה, שאינן מוכרות בציבור הרחב ובזה מתייחד תפקידו של מאמר זה.

הערות

- 1 תודה מיוחדת לאורה רוטנברג (קנוהל) ולישראל שדיאל מהארכיון בכפר עציון, על הזמן שהקדישו לי ועל החומר הרב שסיפקו לי בכלל הנושאים המופיעים במאמר. לתולדות המלחמה בגוש עציון: קנוהל תשי"ז; בן יעקב תשמ"ג. על ניצולי שואה במלחמת הקוממיות: יבלונקה תשנ"ד; מרקוביציקי תשנ"ה.
- 2 מחקרה של תחיה הורוביץ-נדיבי (תשע"ה), העוסק בקליטת ניצולי השואה בהתיישבות הדתית העובדת, נוגע מעט ואיננו מתמקד בנושא המאמר.
- 3 ריאיון יהודה נוימן תשע"ו. קיבוץ עין צורים היה מורכב ברובו מילידי הארץ, ולקיבוץ רבדים סיפור שונה בעל מאפיינים אחרים הראויים למאמר בפני עצמו.
- 4 קבוצת אברהם שהקימה את כפר עציון הייתה מורכבת חברתית מחברי הכשרה של השומר הדתי בפולין (להרחבה ראו: יוחנן בן יעקב תשע"ח). 65% מניצולי השואה בכפר עציון היו יוצאי פולין. במשואות יצחק, שהוקמה על ידי הגרעין ההונגרי-צ'כי, היו כמחצית מהניצולים יוצאי הונגריה ועוד כ-10% יוצאי פולין (המידע לוקט מארכיון משואות יצחק והושלם על ידי ריאיונות שערכתי עם רבקהלה נדיבי ממשואות ואברהם כרמי ממקווה ישראל).
- 5 בפולין הושמדו למעלה משלושה מיליון יהודים, כ-90% מהאוכלוסייה, מספר ואחוז שאין דומה לו. בהונגריה הושמדו יותר מחצי מיליון, שהיו כשני שלישי של האוכלוסייה. בארצות מוצא נוספות בקרב חברי משואות, כמו צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה, נרצחו למעלה מ-80%. לפירוט ראו: http://www.yadvashem.org/yv/he/holocaust/resource_center/faq.asp
- 6 כניצול ייחשב מי שחי תחת כיבוש נאצי שאיים על חייו וברח ו/או הסתתר ו/או נכלא באופן כלשהו.
- 7 בהתחשב בעובדה שמיסדי עין צורים ורבדים היו ילידי הארץ, מתחדד הנתון הגבוה של ניצולים בכפר עציון ובמשואות.
- 8 הרשימה המעודכנת באתר יזכור: <http://www.izkor.gov.il>.
- 9 אף שיוסי כץ טוען שאירועי השואה לא היו הגורם המשמעותי בהחלטה, שלמה חיימוביץ בעדותו וכן חברים נוספים שנכחו בדיונים העניקו לנימוק זה משקל משמעותי. כך גם ראה את הדברים שלום קרניאל, ממנהיגי הקיבוץ (קנוהל תשי"ז: 441-442).
- 10 על השפעת המידע באשר למתרחש באירופה ועל החלטתו של דוד בן גוריון לקדם את תוכנית המיליון ראו: דבורה הכהן תשנ"ה.
- 11 המספור מבוסס על רשימה של אפרים יעיר מטירת צבי. בהתחשב בעובדה שכפר עציון היה הקיבוץ החמישי בגודלו בקיבוץ הדתי (גם מבחינת מספר גברים), הרי שנתון זה בולט יותר. על הדומיננטיות של חברי כפר עציון בפעילות עם הפליטים למדתי מריאיון שנערך עם יוסף שפירא בחורף תשע"ח. מקבוצת משואות התגייס בחור אחד. הקיבוצים האחרים היו צעירים מדי בתקופת הגיוסים.

- 12 על הדומיננטיות של חברי כפר עציון במחנות העקורים בגרמניה למדתי מהעיתון 'דישע שטימע' של המזרחי שיצא במחנות, שקבע: "הקבוצה של החבר צבי (טילמן, מכפר עציון) עומדת במקום הראשון בכמות השליחים שהגיעו".
- 13 'בעולמנו', אביב תש"ו. השליח הדומיננטי היה אפרים גוטליב, ממנהיגי הגרעין המייסד של משואות.
- 14 כותבים בולטים ב'עלונים' — בטאון הקיבוץ הדתי: חנוך אחימן, שאול רז ושולם קרניאל.
- 15 ריאיון שערכתי עם מושקו, ספטמבר 2017.
- 16 ראו למשל הורוביץ-נדיבי תשע"ה, עמ' 145. יש לציין שהדוגמאות שהורוביץ מביאה שם להתנהלות ותיקים שגרמה לשתיקת הניצולים, אינן לקוחות מגוש עציון.
- 17 יצחק בן סירא, שהספיק לחיות חיים בוגרים בכמה קהילות יהודיות בהונגריה, ציין שאיננו זוכר קבוצה כל כך מרשימה של יודעי תורה כמו שפגש בכפר עציון (הצופה, 12.4.1968).
- 18 על קניית ארץ ישראל בייסורים, ראו: תלמוד בבלי, מסכת ברכות דף ה עמוד א.
- 19 שנים לאחר נפילתו הוכר יוסף ויסמן כחלל "נצר אחרון". בת דודתו כתבה שניסה להדחיק את השואה ללא הצלחה (יוסף ויסמן, תיק נופל, אכ"ע).
- 20 למשל, אברהם כרמי, ששרד ארבעה מחנות השמדה (!) והיה חבר משואות יצחק בזמן המצור ואף נפל בשבי, הדגיש בפני: "תכתוב, שבלעדינו הניצולים ועוד כמה פלמ"חניקים לא הייתה קמה מדינה" (ריאיון שערכתי עם אברהם כרמי במקווה ישראל, אייר תשע"ו).
- 21 במכלול ההתייחסויות ניתן לומר שבהיבט ההיסטורי המגמה הבולטת הייתה להבדיל בין האיום בשואה לאיום במלחמת הקוממיות, ואילו בהיבט ההגותי הסבל המתמשך מהשואה למלחמת הקוממיות נתפש לכל אורכו כחבלי משיח לקראת הקמת המדינה.
- 22 ראו גם: "אנו בידינו נושאים בגורל" (ישעיהו ארליך, 'י אדר ב' תש"ח, מכה"נ, אכ"ע).
- 23 נפתלי גרינשפן, שכחובש פינה את הפצועים למשואות יצחק וכך ניצל, הזכיר שלמרות שעברו שלושה חודשים מאז פינוי הנשים והילדים, היעדרותן של המשפחות מליל הסדר הייתה קשה לעיכול. ש' גדיאל, הסדר האחרון במצור — הסדר הראשון בכפר המשוחרר, הצופה, 12.4.1968.
- 24 וכן: עקיבא גלנדואר, 4.1.1948, מכה"נ, אכ"ע.
- 25 לפי אתר 'יזכור' www.izkor.gov.il: ציפורה נשלחה מזרחה לקרובי משפחה לרדומסק בפרוץ המלחמה כנראה על מנת להרחיק אותה מהנאצים. ציפורה נשלחה מביתה בגיל צעיר, וטענתה הייתה שיש מצבים קשים בתולדותינו שמצדיקים זאת.
- 26 מכתב שכתבה בעצמה ערב יציאת הנשים והילדים ומעיד על חוסנה, ראו: ציפורה רוזנפלד, 4.1.1948, תיק נופל, אכ"ע, ובתרגום מעט שונה, העביר לי יוסי רון. בהקשר לכך יש להזכיר את אופייה האידיאליסטי של קבוצתה של רוזנפלד 'לעבר הירדן'. כמו כן קיימת השערה שציפורה מחתה נגד הכניעה בקרב האחרון. ייתכן שהרקע האידיאליסטי והאופי הנחוש שלה תרמו גם הם להחלטתה המורכבת.
- 27 לדוגמה: יוסף ויסמן ורחל הילר הספיקו להודיע רשמית על רצונם להינשא. הילר הייתה בגטו לודז' ולאחר מכן נשלחה לאושוויץ, שם איבדה את אחיה שהיה שריד יחיד למשפחתה הגרעינית. לאחר השואה העפילה באונייה 'לטרוון' וגורשה לקפריסין. בקיץ 1947 הגיעה לקיבוץ ונפלה ביד' באייר תש"ח. שמותיהם של רחל ויוסף מופיעים ברשימת החללים של "נצר אחרון".
- 28 למשל: יוסף ויסמן, ט"ז שבט תש"ח, מכה"נ, אכ"ע.
- 29 על היותה של המלחמה גורם מרפא, מעידה מרים וולברג, שלחמה נגד כוחות מצריים בקיבוץ הדתי בארות יצחק: "אני עושה משהו, אני מגינה, יורים עלי אבל אנחנו גם יורים... הרגשנו שאנחנו עושים משהו ולא רק מתחבאים..." (תחיה הורוביץ-נדיבי, קליטת ניצולי שואה בהתיישבות העובדת, תשע"ה, עמ' 137).
- 30 התייחסות לביטוי 'דור של קורבנות' גם במכתבי הנצורים, גלנדואר, ללא תאריך. על רצונן של הנשים להיות גם הן שותפות להקרבה כתב רז שאשתו הייתה בקשר קודש עם חנה סנש: "את

- לוחצת שאסכים לשובך, את כמוני מציצה מאחורי הפרגוד. לא מקרה הוא שהיית חברה לחנה סנס. אני מבין לרצונך להביא קרבן" (שאל רז, כ"א אדר א' תש"ח, מכה"נ, אכ"ע).
- 31 וכן: משה ורנר, 23.2.1948, מכה"נ, אכ"ע.
- 32 וכן: פרץ פרנקל, 14.4.1948; צבי שיינפלד, 3.5.1948, מכה"נ, אכ"ע.
- 33 הגטו כביטוי למקום סגור ללא מוצא ומוקף באיומים נשנה פעמים אחדות בדבריו של גרודז'נסקי, בהקשר למצור בגוש ועל היישוב היהודי כולו. אף גרודז'נסקי לא חווה גטו כניצול שואה, ניכר שבחר בכוונה במושג שואתי וכפי שעולה ממכתבים נוספים ב־7.4, 18.4 ועוד.
- 34 דר־שיח דמיוני אך אפשרי בין ניצולים על השואה בעת המלחמה מביא יעקב אבן חן בספרו בדרך לחברון, עמ' 155–164.
- 35 לילך רוזנברג מביאה את עדותו של אחד הרופאים, שצירוף הנשים לפצועים שפנו למשואות יצחק היה לפי בקשה של אטי רוזנצוויג, מזכירתו של מוש מפקד הגוש, שאמרה: "עליי לשמור שאף בחורה אחת לא תיפול חיה בידי הערבים" (לסוגיית תפיסת האישה והמשפחה בקיבוץ הדתי: המקרה של פינוי נשים וילדים במלחמת העצמאות, בתוך ירושלים וארץ ישראל, תשס"ח, עמ' 119). ניתן לשער שהפקודה ניתנה או שהבקשה אושרה על ידי יעקב אלטמן, שלאחר נפילתו של מוש שעות ספורות קודם לכן, נאלץ לקבל החלטה פיקודית כזו בעצמו.
- 36 המוכרים כאופטימיסטים היו ארזי (5.4.1948, מכה"נ, אכ"ע) ויצחק בן סירא (הצופה, 12.4.1968). הפסימיסט הבולט היה שאל רז: "כינוני כבר פסימיסט" (שאל רז, י"ז שבט, מכה"נ, אכ"ע).
- 37 הדוגמה הבולטת לכך הייתה מאשה מוסל, עיין ב: קנוהל, מאשה מוסל — דמות מופת, בתוך ניב החברה: בטאון אמונה 520, ניסן-סיוון תשמ"מ.
- 38 וכן: רייך 1994: 86.

מקורות

ארכיונים

ארכיון כפר עציון (אכ"ע)

ארכיון מושב משואות יצחק

ארכיון קיבוץ בארות יצחק

ארכיון קיבוץ טירת צבי

ארכיון קיבוץ רבדים

ספרות מחקר ומאמרים

אורן מ' תשס"ח. **נצר אחרון**. תל אביב.

בן יעקב י' תשמ"ג. **גוש עציון — חמישים שנות מאבק ויצירה**. כפר עציון.

בן יעקב י' תשע"ח. **השומר הדתי — תנועת הנוער הציונית־דתית בפולין, תר"פ-תרצ"ט, 1939-1920**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

גפני ר' תשע"ד. **על אתר — ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות**. אלון שבות.

- גרינבלום ד' 2009. **כח וגבורה בצינונות הדתית בין תש"ח לתשכ"ז** — מגבורת הרוח לקידוש הכח. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.
- הורוביץ נדיבי ת' תשע"ה. **אמונה דתית ויחוד חברתי — קליטת ניצולי שואה ציונים דתיים בהתיישבות העובדת בשנים 1943–1953**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- הכהן ד' תשנ"ה. **תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942–1945**. תל אביב.
- ויינשטיין מ' תשס"א. **ציונות דתית בשולי ארץ ישראל — תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין**. ניר גלים.
- ויינשטיין מ' תשס"ד. **פדויים לציון — תנועת תורה ועבודה בקרב שארית הפליטה באיטליה 1949–1945**. ניר גלים.
- ויינשטיין מ' 2008. **פדויים לציון ברינה: תנועת מזרחי — תורה ועבודה במחנות העקורים בגרמניה 1945–1949**. ניר גלים.
- טרופר ב' תשע"ז. **התפתחות שיטת השיירות לגוש עציון והגורמים לכישלונה בשלב 'המלחמה הבין־קהילתית' (14.5.1948–30.11.47) ערב נפילת הגוש במלחמת העצמאות**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- יבלונקה ח' תשנ"ד. **אחים זרים — ניצולי שואה במדינת ישראל 1948–1952**. ירושלים.
- יבלונקה ח' תש"ס. מה לזכור וכיצד? ניצולי שואה ועיצוב ידיעתה. בתוך שפירא, ריינהרץ והריס, עורכים. **עידן הצינונות**. ירושלים. עמ' 297–316.
- יבלונקה ח' תשנ"ח, ניצולי שואה — סיכומים ראשונים. **בשביל הזיכרון — כתב עת לחינוך וללימוד השואה 27: 4–9**.
- ירושלמי י"ח תשמ"ח. **זכור**. תל אביב.
- כץ י' תשנ"ב. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 40–47**. רמת גן.
- ליבליך ע' תשס"ז. **ילדי כפר עציון**. ירושלים.
- פורת ד' תש"ס. **מעבר לגשמי — פרשת חייו של אבא קובנר**. תל אביב.
- קינסט מ' תשע"ח. **התהוותה ופעילותה של קבוצת "לעבר הירדן" ושאלת היותה אב טיפוס לקבוצות שבאו בעקבותיה**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל. אריאל.
- קנוהל ד' תשי"ז. **גוש עציון במלחמתו**. ירושלים.
- קנוהל ד' ושפירא י' תשמ"ט. **בהתנדב עם**. א. בני ברק.
- רוזנברג־פרידמן ל' תשס"ח. לסוגית תפיסת האישה והמשפחה בקיבוץ הדתי: המקרה של פינוי נשים וילדים במלחמת העצמאות. **ירושלים וארץ ישראל: 105–136**.
- שפירא י' תשנ"א. **בהתנדב עם**. ב. ירושלים.
- שריר ש' תשע"ח. **השפעת השואה ותודעתה על גוש עציון טרום הקמת המדינה — בהקמתו, במאבקו ובחורבנו, תרצ"ט–תש"ט (1939–1949)**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

יומנים, ספרי זיכרונות ואוספים

אבן חן (אדלשטיין) י' תשל"ד. **בדרך לחברון**. ירושלים.

אנדרמן פ' 2004. **כוח החיים**. רמת גן.

בן דוד ד' תשע"ד. **גשר על תהומות – שואה ומאבק, מצור, חורבן, שבי, שחרור ותקומה**. ניר עציון.

ברמן י' תשע"ה. **בין סירא לתקומה**. כפר עציון.

ברמן י' תשע"ג. **שולם קרניאל – חייו ומשנתו**. הוצאה חדשה, כפר עציון.

בשן ב' זיון א' תשע"ה. **יפה שיחתם – סיפור חייהם של דבורה ואליעזר בשן (שטרנברג)**. משואות יצחק.

גל ש' תשס"ח. **גבורת הנצורים – גוש עציון במלחמת העצמאות**. אלעזר.

וירצברג ב' תשכ"ז. **מגיא ההריגה לשער הגיא**. גבעתיים.

חבה א' תשע"ג. **חלקי בארץ החיים – סיפורו של אברהם כרמי**. תל אביב.

טאוב נ' תשנ"ב. **אורות מאופל**. פתח תקוה.

נוסבוים (רוזן) ח' תשע"ח. **דרך האבות – מסע הורי לגוש עציון**. כפר עציון.

קרונה מ' תשמ"ו. **מורי ורבותי, אחי ורעי**. תל אביב.

קראוס א' תשע"ד. **לבנות ארץ – משה מושקוביץ פרקי שליחות**. ירושלים.

רייך־יעקבזון ר' 1994. **זה קרה שנית**. תל אביב.

עיתונות

דבר

הצופה

עלוני הקיבוצים בני התקופה

עלונים (בטאון הקיבוץ הדתי)

ידיעות המזכירות, במחננו (כפר עציון)

ידיעות החברים, עולמנו (משואות יצחק)

אתרי אינטרנט

אתר הנצחה ומורשת – כפר עציון <http://www.etzion-bloc.org.il>

אתר 'זכור' של משרד הביטחון <http://www.izkor.gov.il>

אתר 'יד ושם' <http://www.yadvashem.org>

ריאיונות

- ד' בן דוד (כפר עציון), מראיין אריה רוטנברג, אלון שבות, ניסן תשע"ד (2014)
- א' כרמי (משואות יצחק), מראיין שוקי שריר, מקווה ישראל, אייר תשע"ו (2016)
- מ' מושקוביץ (משואות יצחק), מראיין שוקי שריר, אלון שבות, תמוז תשע"ה (2015)
- ר' נדיבי (משואות יצחק), מראיין שוקי שריר, תשרי תשע"ז (2016)

Klein Hilel 1972. Holocaust survivors in kibbutzim. readaptation and reintegration. *The Israel Ananals of Psychiatry and Related Disciplines*: 82-90.